

ŚLADAMI PAWŁA APOSTOŁA

KS. WALDEMAR TUREK

WYDAWNICTWO WAM
KRAKÓW 2011

© Wydawnictwo WAM, 2011

Redakcja
Agnieszka Caba

Projekt okładki
Andrzej Sochacki

ISBN 978-83-7505-618-1

Cytaty z Pisma Świętego w tłumaczeniu Biblii Jerozolimskiej,
Pallottinum, Poznań 2006.

NIHIL OBSTAT. Przełożony Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego
ks. Wojciech Ziółek SJ, prowincjał, Kraków, 2 listopada 2010 r., l.dz. 361/2010.

WYDAWNICTWO WAM
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków
tel. 12 62 93 200 • faks 12 42 95 003
e-mail: wam@wydawnictwowam.pl
www.wydawnictwowam.pl

DZIAŁ HANDLOWY
tel. 12 62 93 254-256 • faks 12 43 03 210
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

KSIĘGARNIA INTERNETOWA
tel. 12 62 93 260, 12 62 93 446-447
faks 12 62 93 261
e.wydawnictwowam.pl

Drukarnia Wydawnictwa WAM
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków

Słowo wstępne

Minął Rok Pawłowy, który zapowiedziany przez Ojca Świętego Benedykta XVI w wigilię uroczystości św. Piotra i Pawła w 2007 r., trwał od 29 czerwca 2008 r. do 29 czerwca 2009 r. Różnorakie doprawdy były inicjatywy, podejmowane zarówno w skali Kościoła powszechnego, jak i wspólnot diecezjalnych, zakonnych i parafialnych, które miały na celu przybliżenie osoby i posłannictwa wielkiego Apostoła Narodów, tak wyraźnie przemawiającego również do współczesnego człowieka.

Miałem zaszczyt i przyjemność prowadzić przez cały Rok Pawłowy, a nawet jeszcze przez kilka miesięcy po jego zakończeniu, cotygodniowe dziesięciminutowe audycje w Radiu Watykańskim, zatytułowane „Śladami Apostoła Narodów”. Początkowo zamierzałem opowiedzieć o miejscach „Pawłowych” w Turcji, Syrii, Grecji i we Włoszech, o ich historii, sytuacji aktualnej i związkach z Apostołem. W miarę pisania tekstu i nadawania go na falach zmieniała się i rozszerzała sama koncepcja audycji, uwzględniając w coraz większym stopniu aktualność tematów, dylematów, pytań i propozycji, jakie rodzą się przy lekturze Dziejów Apostolskich i Listów Pawłowych.

Cieszę się, że audycje ukazują się teraz w formie książkowej. Polskiej Sekcji Radia Watykańskiego dziękuję za stwo-

rzenie mi okazji do podzielenia się refleksjami w ramach Roku Pawłowego, a Wydawnictwu WAM za ich opublikowanie. Wszystkim, którzy w jakikolwiek sposób okazali mi nie tylko życzliwość, ale i różnorodną pomoc w pracy nad audycjami wyrażam swoją wdzięczność i wypraszam dla Nich, za pośrednictwem Apostoła Narodów, obfite łaski od Zmartwychwstałego Pana.

ks. Waldemar Turek

1. „Jestem Żydem z Tarsu”

(Dz 21, 39)

W MIEŚCIE RODZINNYM SZAWŁA

Wędrówkę „śladami Pawła Apostoła” rozpoczynamy od Tarsu, jego rodzinnego miasta. Leży ono w środkowej części południowej Turcji, w regionie Cylicji, ok. 20 km. od Morza Śródziemnego. Szczyli się długą, bogatą i bardzo złożoną historią. Już w III tysiącleciu przed Chr. było znaczącym ośrodkiem handlu, a w II tysiącleciu pełniło rolę stolicy całej prowincji. Było kolejno pod panowaniem Asyryjczyków, Persów, Macedończyków, Seleucydów i Rzymian.

Miasto, które chrześcijanom spontanicznie kojarzy się z imieniem wielkiego Pawła, poznało – choć w mniejszym zakresie – również inne wybitne postacie świata starożytnego. O kilku z nich warto tutaj wspomnieć. Aleksander Wielki, przechodzący w 333 r. przed Chr. przez Cylicję do północnej Syrii, zachorował właśnie w Tarsie, po tym jak nieroztropnie wykąpał się w zimnej wodzie przepływającej przez miasto rzeki Kydnos. Tutaj w latach 52-50 przed Chr. rezydował największy starożytny mówca rzymski Cyceron, pełniąc zaszczytny urząd gubernatora Cylicji. Tutaj w 41 r. przed Chr. Marek Antoniusz, członek drugiego triumwiratu, odbył słynne spotkanie z Kleopatrami, opisane później przez Plutarcha w dziele zatytułowanym *Żywoty równoległe*. Tędy wreszcie przeszedł sam Juliusz Cezar w 47 r.

przed Chr., czyli dwadzieścia lat po tym, jak Tars dostał się, za sprawą Pompejusza, pod panowanie rzymskie.

Miasto należało najpierw do rzymskiej prowincji Syrii. Kiedy za panowania cesarza Hadriana Cylicja stała się osobną prowincją, Tars został wybrany na jej stolicę. Położony na skrzyżowaniu ważnych dróg łączących go z sześcioma stolicami sąsiednich prowincji, przeżywał wtedy okres bujnego rozkwitu. Jego mieszkańcy zajmowali się głównie handlem, między innymi dlatego, że przepływający przez środek miasta Kydnos był rzeką spławną, która łączyła je prawie bezpośrednio z morzem. Na rozległych równinach Cylicji uprawiano też len, z którego wytwarzano m.in. materiał na żagle.

W czasach Nowego Testamentu Tars był ważnym centrum kultury, w którym bujnie rozwijały się szkoły filozoficzne i retoryczne. Położenie między Wschodem i Zachodem sprawiało, że w owym czasie z jednej strony obecne były tutaj wyraźne wpływy kultu i stylu życia orientalnego, z drugiej zaś coraz bardziej rozwijały się elementy kultury helleńskiej. Miejscowa diaspora żydowska, dosyć liczna, odznaczała się dobrą organizacją wewnętrzną i szczególnie wysokim poziomem kultury.

Paweł był dumny ze swojego miasta rodzinnego, o czym świadczy choćby znany tekst z Dziejów Apostolskich (Dz 21, 37-39). Stanowi on fragment dłuższego opisu pobytu Apostoła w Jerozolimie i pojmania go przez Żydów (por. Dz 21, 27-28), zarzucających mu, że naucza przeciwko narodowi i Prawu i bezczęści Świątynię, wprowadzając do niej Greków.

Kiedy miano go wprowadzić do twierdzy, rzekł Paweł do trybuna: „Czy wolno mi coś powiedzieć?”. A on odpowie-

dział: „Mówisz po grecku? Nie jesteś więc Egipcjaninem, który niedawno podburzył i wyprowadził na pustynię cztery tysiące sykaryjczyków?”. „Ja jestem Żydem z Tarsu – odpowiedział Paweł – obywatelem znacznego miasta w Cylicji; proszę cię, pozwól mi przemówić do ludu”. Gdy pozwolił, Paweł stojąc na schodach dał znak ręką ludowi, a gdy nastąpiła zupełna cisza, odezwał się po hebrajsku tymi słowami: „Bracia i ojcowie, słuchajcie, co teraz do was powiem na swoją obronę”. Usłyszawszy, że mówi w języku hebrajskim, uciszyli się jeszcze bardziej. „Ja jestem Żydem – mówił – urodzonym w Tarsie w Cylicji” (Dz 21, 37 – 22, 3).

Każdy chrześcijanin, który przyjeżdża dzisiaj do Tarsu, marzy o tym, by zobaczyć jakieś miejsca związane bezpośrednio z życiem i działalnością wielkiego Apostoła. Tymczasem wita go dosyć duże, bo liczące ok. 160 tys. mieszkańców miasto, trochę niezadbane i – doprawdy – z niewieloma zabytkami z okresu Pawłowego.

Pielgrzymi zaraz przy wjeździe do miasta zwracają uwagę na dosyć dobrze zachowaną i rzucającą się w oczy Bramę Rzymską, zwaną Bramą Kleopatry albo – rzadziej – Bramą Pawła. Według tradycji właśnie tutaj miało nastąpić wspomniane już spotkanie słynącej z urody ostatniej królowej Egiptu z Antoniuszem, który poślubiając Egipcjanekę, dążył do stworzenia potężnej monarchii ze stolicą w Aleksandrii, co jednak zostało udaremnione przez Oktawiana. Brama Kleopatry, znajdująca się zupełnie blisko szerokiej szosy, odróżnia się znacznie od nowoczesnego otoczenia zarówno materiałem, jak i ciemnym, szarym kolorem, świadczącym o jej długiej historii.

Turyści zatrzymują się też zwykle przy Moście Justyniana, pięknym obiekcie architektonicznym, przebudowanym w okresie muzułmańskim. Wielki cesarz przesunął

niecoby koryto rzeki Kydnos, aby uchronić miasto przed jej groźnymi niekiedy wylewami.

Program wizyty pielgrzymów przybywających do Tarsu uwzględnia prawie zawsze tzw. Studnię św. Pawła. Pochodzi ona rzeczywiście z epoki rzymskiej i znajduje się na terenie zamieszkanym wówczas przez wspólnotę żydowską, ale prawdopodobnie nigdy nie będziemy wiedzieć, czy wodę czerpaną z tej studni pił również młody Szaweł. Ta studnia ciągle jest otwarta i łatwo można przy niej spotkać zarówno turystów, jak i mieszkańców miasta.

Kiedyś w Tarsie istniała piękna katedra poświęcona Apostołowi Narodów. Na jej fundamentach stoi dzisiaj Ulu Camii, czyli Wielki Meczet, wybudowany w XVI w., z minaretem pochodzącym z jeszcze wcześniejszej epoki.

Niektóre grupy oglądają też, przynajmniej z zewnątrz, Kilise Camii, antyczny kościół poświęcony św. Piotrowi, budynek ormiański o wyrafinowanej architekturze, zamieniony na meczet w XV w.

Pielgrzymi, może niekiedy trochę rozczarowani i zawiedzeni, nie żałują jednak na ogół swojej wizyty w Tarsie. Zdają sobie sprawę, że właśnie tutaj zaczęła się przygoda człowieka, Apostoła Bożego, który odcisnął i do dzisiaj odciska tak mocne piętno na życiu wspólnoty chrześcijańskiej.

6. „Prześladowałem Kościół Boży”

(1 Kor 15, 9)

DZIAŁALNOŚĆ SZAWŁA PRZECIWKO CHRZEŚCIJANOM

Jak wynika z Listów Pawłowych i Dziejów Apostolskich, Szawel, zanim został chrześcijaninem, był bardzo zawziętym prześladowcą Kościoła. Uderzał w młodą wspólnotę chrześcijan w sposób bardzo zdecydowany, usiłując zniszczyć ją całkowicie (por. Ga 1, 13). Kiedy w Pierwszym Liście do Koryntian apostoł Paweł wyznaje, że „prześladował Kościół Boży” (por. 1 Kor 15, 9), można sądzić, że jego stwierdzenie odnosiło się do wyznawców Chrystusa zamieszkujących Jerozolimę. Bo w pierwszych dwóch lub trzech latach po zmartwychwstaniu Chrystusa trudno mówić o jakiejś wyraźnej obecności, czy – tym bardziej – zorganizowanej strukturze Kościoła poza Jerozolimą.

Dzieje Apostolskie ukazują Szawła, który niszczył Kościół, wtrącał do więzienia mężczyzn i kobiety (por. Dz 8, 3). Co więcej, o ile do tej pory skazywano chrześcijan na więzienie lub kary cielesne, to teraz połała się krew. Widać to wyraźnie na przykładzie historii św. Szczepana. Jego odważne nauczanie przyspieszało proces zmierzający ku odezwaniu się nowej wspólnoty od Synagogi i zdecydowanie pogłębiło zapoczątkowany już wcześniej konflikt między zagorzałymi zwolennikami judaizmu i wyznawcami Chry-

stusa. Szczepan zwracał się w Jerozolimie przede wszystkim do Żydów z diaspory jako bardziej otwartych na nowe poglądy religijne. Niewykluczone, że w synagodze grupującej Żydów pochodzących z Cylicji doszło do pierwszego spotkania Szczepana i Szawła, dwóch wykształconych przedstawicieli diaspory, mających jednak zupełnie odmiennie spojrzenie na życie i działalność Chrystusa.

W procesie Szczepana i w jego poszczególnych etapach, opisanych w *Dziejach Apostolskich*, przewija się – choć trochę na dalszym planie, to jednak bardzo znacząco – sylwetka Szawła. Ukamienowanie, jakie spotkało Szczepana, było, według wersji oficjalnej, karą za bluźnierstwo. W *Dziejach Apostolskich* czytamy, że Szaweł zgadzał się na zabicie Szczepana (por. Dz 8, 1).

Jego śmierć była pierwszym aktem procesu, zaplanowanego na szeroką skalę, a skierowanego przeciwko uczniom Chrystusa. Szaweł był jednym z przywódców tych, którzy mieli prześladować chrześcijan. Wyszukiwał zatem winnych, skazywał na kary, zmuszał do zaparcia się wiary w Chrystusa, zgadzał się na wyroki śmierci.

W obliczu ciągłych gróźb i zagrożenia życia wielu chrześcijan zaczęło opuszczać Jerozolimę. Niektórzy udali się do wsi i miasteczek Palestyny, inni opuścili kraj i stali się wygnańcami daleko od ojczystych domów. Paweł ścigał ich wszędzie, również poza granicami kraju. Poprosił nawet najwyższego kapłana o listy polecające, aby mógł udać się do Damaszku, pojmać przebywających tam chrześcijan i przyprowadzić ich w kajdanach do Jerozolimy (por. Dz 9, 1-2).

Propozycja Szawła została zaakceptowana. Przygotowano stosowne dokumenty i polecono mu udać się do

Damaszku, aby realizował zamierzony cel. Przydzielono mu także gwardię przyboczną, składającą się prawdopodobnie z członków straży świątynnej. Do Damaszku Szaweł zdążył jako prześladowca zwolenników nowej religii; co więcej, żarliwy i fanatyczny wyznawca judaizmu, tępiący chrześcijaństwo na różne sposoby, był przekonany, że dobrze służy sprawie swojego narodu i religii.

Słyszeliście (...) o moim postępowaniu ongiś, gdy jeszcze wyznawałem judaizm, jak z niezwykłą gorliwością zwalczałem Kościół Boży i usiłowałem go zniszczyć, jak w żarliwości dla judaizmu przewyższałem wielu moich rówieśników z mego narodu, jak byłem szczególnie wielkim zapaleńcem w zachowywaniu tradycji moich przodków (Ga 1, 13-14).

Dzięki składam Temu, który mnie umocnił, Chrystusowi Jezusowi, naszemu Panu, że uznał mnie za godnego wiary, skoro przeznaczył do posługi sobie mnie, ongiś bluźniercę, prześladowcę i oszczercę. Dostałem jednak miłosierdzia, ponieważ działałem z nieświadomością, w niewierze (1 Tm 1, 12-13).

Wyrzucili (Szczepana) poza miasto i kamienowali, a świadkowie złożyli swe szaty u stóp młodzieńca, zwanego Szawełem. Tak kamienowali Szczepana, który modlił się: „Panie Jezu, przyjmij ducha mego!”. A gdy osunął się na kolana, zawołał głośno: „Panie, nie licz im tego grzechu!”. Po tych słowach skonał. Szaweł zaś zgadzał się na zabicie go. W tym dniu wybuchło wielkie prześladowanie w Kościele jerozolimskim. Wszyscy, z wyjątkiem Apostołów, rozproszyli się po okolicach Judei i Samarii. Szczepana zaś pochowali ludzie pobożni z wielkim żalem. A Szaweł niszczył Kościół, wchodząc do domów porywał mężczyzn i kobiety i wtrącał do więzienia (Dz 7, 58 – 8, 3).

Prawie spontanicznie pojawia się pytanie: dlaczego Szaweł tak okrutnie występował przeciwko chrześcija-

nom? Biblijne teksty opisują sposoby działalności Pawła wymierzone przeciwko młodej, słabo zorganizowanej wspólnocie, nie ukazują jednak bezpośrednio tego, co działo się w jego duszy i jakie były wewnętrzne powody jego wystąpienia. Otrzymał przecież bardzo staranne wykształcenie w domu rodzinnym, w Tarsie i u stóp mistrza Gamaliela. Czy został tak fanatycznie uformowany, że nie potrafił zaakceptować obecności jakiegokolwiek innej wspólnoty religijnej poza żydowską? A może swoją prześladowczą działalnością chciał się przypodobać przełożonym religijnym swojego narodu? Może wreszcie – pod ich wpływem – dostrzegał w chrześcijanach groźne niebezpieczeństwo dla religii, o której uczył się od dzieciństwa i której był gorliwym wyznawcą?

Prawdopodobnie wszystkie te i jeszcze inne powody odegrały swoją rolę w duszy młodego Szawła, ale przecież nie wystarczają, by usprawiedliwić jego okrutne postępowanie, które w jakiejś mierze pozostanie dla nas tajemnicą. Nie dziwi nas przeto fakt, że już po nawróceniu Paweł napotkał znaczne trudności ze strony chrześcijan, którzy znając jego przeszłość, nie chcieli przyjąć go jako wysłannika Pana. Dzisiaj niekiedy jest nam trudno wybaczyć nawet łżejsze przestępstwa, jakie dostrzegamy u tych, którzy są w Kościele bądź do niego pragną się zbliżyć. Pan Bóg jednak, który wie dokładnie, co jest w człowieku, ocenia i postępuje zupełnie inaczej, a Jego łaska i miłosierdzie mogą powodować i powodują – jak widać na przykładzie apostoła Pawła – radykalne zmiany w życiu ludzi.

Spis treści

Słowo wstępne	7
1. „Jestem Żydem z Tarsu” (Dz 21, 39). W mieście rodzinnym Szawła	9
2. „Obrzezany ósmego dnia” (Flp 3, 5). Dzieciństwo Szawła.	13
3. „Jesteśmy bowiem z jego rodu” (Dz 17, 28). Młodość Szawła	17
4. „Wychowałem się w tym mieście” (Dz 22, 3). Szawel po raz pierwszy w Jerozolimie	21
5. „Otrzymałem staranne wykształcenie” (Dz 22, 3). Szawel w szkole Gamaliela	25
6. „Prześladowałem Kościół Boży” (1 Kor 15, 9). Działalność Szawła przeciwko chrześcijanom.	29
7. „Kto jesteś, Panie?” (Dz 9, 5). Szawel w drodze do Damaszku	33
8. „Wybrałem sobie tego człowieka jako narzędzie” (Dz 9, 15). Święty Paweł spotyka Ananiasza	37
9. „Skierowałem się do Arabii” (Ga 1, 17). Długie milczenie świętego Pawła	41
10. „Przygarnął go i zaprowadził do Apostołów” (Dz 9, 27). Pomoc świętego Barnaby	45
11. „Ręka Pańska była z nimi” (Dz 11, 21). Antiochia Syryjska	49
12. „Po raz pierwszy nazwano uczniów chrześcijanami” (Dz 11, 26). Działalność świętych Pawła i Barnaby w Antiochii Syryjskiej	53
13. „Wyznaczcie Mi już Barnabę i Szawła” (Dz 13, 2). Wyprawa na Cypr	57
14. „Proste drogi Pańskie” (por. Dz 13, 10). Działalność świętych Pawła i Barnaby na Cyprze	61
15. „Jan wrócił do Jerozolimy, odłączając się od nich” (Dz 13, 13). Przejście przez Perge i rozstanie ze świętym Markiem	65
16. „Gdy Żydzi zobaczyli tłumy, ogarnęła ich zazdrość” (Dz 13, 45). Działalność świętego Pawła w Antiochii Pizydyjskiej	69

17. „I podzielili się mieszkańcy miasta” (Dz 14, 4). Działalność świętego Pawła w Ikonium.	73
18. „My także jesteśmy ludźmi” (Dz 14, 15). Działalność świętego Pawła w Listrze	77
19. „Opowiedzieli, jak wiele Bóg przez nich zdziałał” (Dz 14, 27). Zakończenie pierwszej podróży misyjnej	81
20. „Dlaczego teraz Boga wystawiacie na próbę” (por. Dz 15, 10). Sobór Jerozolimski	85
21. „Zaostrzył się spór, tak iż oddalili się od siebie wzajemnie” (Dz 15, 39). Rozstanie ze świętym Barnabą.	89
22. „Trwaj w tym, czego się nauczyłeś” (2 Tm 3, 14). Początek drugiej podróży misyjnej	93
23. „Opowiedzieli naukę Pana jemu i wszystkim jego domownikom” (por. Dz 16, 32). Działalność świętego Pawła w Filippi	97
24. „Przez trzy szabaty rozprawiał z nimi” (Dz 17, 2). Działalność świętego Pawła w Tesalonicie	101
25. „Codziennie badali Pisma, czy istotnie tak jest” (Dz 17, 11). Działalność świętego Pawła w Berei.	105
26. „Burzył się wewnątrz na widok miasta pełnego bożków” (Dz 17, 16). Pobyt świętego Pawła w Atenach.	109
27. „Posłuchamy cię o tym innym razem” (Dz 17, 32). Mowa na Areopagu.	113
28. „I stanąłem przed wami w słabości i w bojaźni, i z wielkim drżeniem” (1 Kor 2, 3). Działalność świętego Pawła w Koryncie . . .	117
29. „Nieustannie dziękujemy Bogu” (Dz 2, 13). Pierwszy List do Tesaloniczan	121
30. „Sam zaś Pan nasz niech pocieszy serca wasze” (por. 2 Tes 2, 16-17). Drugi List do Tesaloniczan	125
31. „Wróć do was, jeżeli Bóg zechce” (Dz 18, 21). Początki chrześcijaństwa w Efezie.	129
32. „Tak rosło w potęgę i umacniało się słowo Pańskie” (Dz 19, 20). Działalność świętego Pawła w Efezie	133
33. „Paweł przekonał i uwiódł wielką liczbę ludzi” (Dz 19, 26). Wystąpienie Demetriusza.	137

34. „Dla mnie bowiem żyć – to Chrystus, a umrzeć – to zysk” (Flp 1, 21). List do Filipian	141
35. „Gdybym mówił językami ludzi i aniołów...” (1 Kor 13, 1). Pierwszy List do Koryntian	145
36. „Moc w słabości się doskonali” (2 Kor 12, 9). Drugi List do Koryntian	149
37. „Powołani zostaliście do wolności” (Ga 5, 13). List do Galatów	153
38. „O wierze waszej mówi się po całym świecie” (Rz 1, 8). Pierwsze kontakty świętego Pawła ze wspólnotą rzymską	157
39. „Dostępują usprawiedliwienia darmo, z Jego łaski” (Rz 3, 24). List do Rzymian	161
40. „Polecam was Bogu i słowu Jego łaski” (Dz 20, 32). Pożegnanie z przełożonymi wspólnoty Efezu	165
41. „Gotów jestem nie tylko na więzienie, ale i na śmierć” (Dz 21, 13). W drodze do Jerozolimy	169
42. „Słuchajcie, co teraz wam powiem na swoją obronę” (Dz 22, 1). Przybycie do Jerozolimy i aresztowanie	173
43. „Nie znajdujemy nic złego w tym człowieku” (Dz 23, 9). Przesłuchanie przez Sanhedryn	177
44. „Żydzi pochycili tego człowieka i mieli go już zabić” (Dz 23, 27). Pomoc siostrzeńca i przewiezienie do Cezarei	181
45. „Niechże powiedzą, jakiego przestępstwa dopatrzyli się we mnie” (Dz 24, 20). Proces przed namiestnikiem rzymskim Feliksem	185
46. „Ten człowiek nie czyni nic podpadającego pod karę śmierci lub więzienia” (Dz 26, 31). Święty Paweł odwołuje się do cezara	189
47. „Nie bój się, Pawle, musisz stanąć przed cezarem” (Dz 27, 24). W drodze do Rzymu	193
48. „Wszyscy cało znaleźli się na lądzie” (Dz 27, 44). Pobyt świętego Pawła na Malcie	197
49. „Ujrawszy ich, Paweł podziękował Bogu i nabrał otuchy” (Dz 28, 15). Z Malty do Rzymu	201

50. „Ale słowo Boże nie uległo spętaniu” (2 Tm 2, 9). W oczekiwaniu na proces.	205
51. „Zadajcie śmierć temu, co przyziemne” (Kol 3, 5). List do Kolosan	209
52. „Jeden jest Pan, jedna wiara, jeden chrzest” (Ef 4, 5). List do Efezjan	213
53. „Ja, stary Paweł, a teraz jeszcze więzień Chrystusa Jezusa” (Flm 9). List do Filemona.	217
54. „Celem zaś nakazu jest miłość, płynąca z czystego serca, dobrego sumienia i wiary nieobłudnej” (1 Tm 1, 5). Pierwszy List do Tymoteusza.	221
55. „Winni być ludźmi trzeźwymi, statecznymi, roztroprnymi” (Tt 2, 2). List do Tytusa.	225
56. „W dobrych zawodach wystąpiłem, bieg ukończyłem, wiary ustrzegłem” (2 Tm 4, 7). Drugi List do Tymoteusza	229
57. „Na ostatek odłożono dla mnie wieniec sprawiedliwości” (2 Tm 4, 8). Droga świętego Pawła ku męczeństwu	233
58. „Teraz zaś już nie ja żyję, lecz żyje we mnie Chrystus” (Ga 2, 20). Kim jest dla mnie św. Paweł?	237